IL-BAŻILIKA TA' HAGIA SION

Noel Muscat ofm

Tradott u adattat mill-volum ta' Denys Pringle,
The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus,
Volume 3, The City of Jerusalem,
Cambridge University Press, 2010, n. 336, pp. 261-306.

Il-Knisja jew Bażilika ta' *Hagia Sion* (Santa Sijon) illum ma għadhiex teżisti, imma kienet tokkupa ż-żona kollha fejn illum hemm iċ-Ċenaklu u l-Abbazija Benedittina tad-Dormizzjoni tal-Verġni Marija fuq l-Għolja ta' Sijon, ftit barra mill-ħitan ta' Ġerusalemm.

Is-Sijon Kristjana fl-era Biżantina

Fl-ewwel sekli tal-era Kristjana, il-fortizza ta' Sijon, magħrufa wkoll bħala l-Belt ta' David (2Sam 5,7-9), kienet identifikata mal-għolja tal-punent ta' Ġerusalemm, għalkemm tradizzjoni aktar antika u r-riċerka arkeoloġika moderna jindikaw il-Belt ta' David u s-Sijon biblika fuq l-għolja li hemm taħt it-Tempju, bejn il-Wied tal-Kedron u l-Wied ta' Ħinnom.

Fis-sena 333, il-Pellegrin ta' Bordeaux assoċja Sijon mad-dar ta' Kajfa, fejn kienet meqjuma l-kolonna tal-Flaġellazzjoni, u fejn kien hemm ukoll il-Pretorju ta' Pilatu u l-palazz tar-Re David. Isemmi wkoll il-fdalijiet ta' waħda mis-seba' sinagogi li kienu jeżistu hemmhekk sa mill-qedem. Epiphanios ta' Salamis fis-sena 392 jgħid li meta l-Imperatur Ælio Adrijanu qered Ġerusalemm fis-sena 135 u bniha mill-ġdid bl-isem ta' Ælia Capitolina, l-unika parti tal-belt li ma kinetx ġiet imġarrfa kienet tikkonsisti fi ftit djar u knisja żgħira fuq is-Sijon, mibnija fil-post fejn l-Appostli kienu ngabru fiċ-Ċenaklu wara l-Axxensjoni ta' Kristu.

Fi żmien Epiphanios il-knisja ċkejkna kienet inbidlet fi knisja akbar. Dan x'aktarx għax Epiphanios ma jsemmi xejn dwarha meta jitkellem mill-bini ta' knejjes li sar minn Kostantinu fis-sena 336. San Ċirillu ta' Ġerusalemm, fis-sena 348, jidentifika l-knisja ta' Sijon bħala l-Kamra ta' Fuq (Ċenaklu) fejn l-Ispirtu s-Santu niżel fuq l-Appostli nhar Pentekoste. Hemm ukoll xi kitbiet Ġorġjani li jattribwixxu l-bini ta' din il-Knisja ta' *Hagia Sion* lill-Imperatur Theodosius I (379-385). Din kienet il-Knisja li rat u ssemmi l-pellegrina Egeria fis-sena 384. Hi tgħid li fiha kienet meqjuma l-kolonna tal-Flaġellazzjoni u li kienet il-post fejn niżel l-Ispirtu s-Santu nhar Pentekoste u fejn Kristu deher lill-Appostli u lil Tumas wara l-qawmien tiegħu mill-imwiet.

Il-Lezzjunarju Ġorġjan jgħid li l-Knisja ta' *Hagia Sion* reġgħet inbniet bejn is-snin 387 u 417 mill-Isqof Ġwann ta' Ġerusalemm. Fis-sena 415 inġiebu fiha r-relikwi ta' San Stiefnu. Meta żaret il-knisja Paula, waħda mid-dixxipli ta' San Ġirolmu, fis-sena 404, hi rat il-kolonna li magħha Ġesù ġie fflaġellat, li kienet meqjuma fil-portiku tal-knisja.

Fis-sekli 5 u 6 il-Knisja ta' *Hagia Sion* ġiet identifikata wkoll mad-dar li fiha għexet u mietet il-Verġni Marija, wara li marret tgħix mal-Appostlu San Ġwann wara l-Kurċifissjoni. Nibtet ukoll it-tradizzjoni li hemmhekk kienet saret l-Aħħar Ċena nhar Ħamis ix-Xirka. Theodosius jiddeskrivi l-Knisja ta' *Hagia Sion* bħala l-omm tal-knejjes kollha, imwaqqfa mill-Mulej innifsu u l-Appostli.

Il-mappa tal-mużajk tal-paviment tal-Knisja ta' San Ġorġ f'Madaba (c. 600) turi l-Knisja ta' *Hagia Sion* bħala bażilika kbira li fiha portiku

Gerusalemm fil-Mappa tal-muzajk f'Madaba

L-Aħħar Ċena

doppju. Barra mill-kolonna tal-Flaġellazzjoni, kienet meqjuma fiha wkoll il-Kuruna tax-Xewk, musbieħ li dawwal l-Aħħar Ċena, u fis-sagristija l-ġebel li bihom kien ġie mħaġġar San Stiefnu. Il-Pellegrin ta' Piacenza (c. 570) jsemmi wkoll relikwi oħrajn, fosthom il-ġebla tax-xewka li l-bennejja warrbu, il-qarn li intuża biex bih jissawwab iż-żejt fid-dilka tar-rejiet ta' Ġuda, il-Lanċa Mqaddsa, kolonna li fuqha kien tqiegħed is-salib li fuqu sallbu lil San Pietru f'Ruma, u l-kalċi li użaw l-Appostli biex jiċċelebraw il-Quddiesa wara l-Qamien mill-imwiet tal-Mulej.

Il-qerda tal-Knisja ta' *Hagia Sion* u l-Knisja wara l-era Biżantina

Fl-invażjoni tal-Persjani fis-sena 614 il-Knisja ta' *Hagia Sion* ġiet maħruqa u meqruda. Wara din il-qerda ġiet restawrata mill-Abbati Modestos. Ma nafux eżattament xi ħsarat kienet ġarrbet, għax il-knisja li tiġi deskritta fis-sekli 7 u 8 ftit kienet differenti minn dik li kien hemm qabilha. Qrib is-sena 685 Arculf isemmi il-ġebla tal-martirju ta' San Stiefnu u l-kolonna tal-Flaġellazzjoni. Hu ddisinja l-knisja bħala binja rettangolari, li kellha l-kolonna tal-Flaġellazzjoni fiċ-ċentru. Iċ-Ċenaklu (il-Kamra ta' Fuq tal-Aħħar Ċena) kien jiġi muri fir-rokna tax-xlokk, il-post fejn niżel l-Ispirtu s-Santu fuq il-lbiċ, u d-dar fejn mietet il-Verġni Marija fuq il-majjistral. Fis-snin 724-725 żar il-knisja San Willibald, u jgħid li ra l-post fejn Marija kienet mietet u kolonna quddiem il-bieb li jwassal għal Siloam, u li kien jimmarka l-post fejn il-Lhud kienu ppruvaw jisirqu l-ġisem ta' Marija meta l-Appostli kienu qed iġorruh għad-difna lejn il-Wied ta' Ġosafat.

Għandna deskrizzjoni tal-Knisja ta' *Hagia Sion* fil-*Vita Constantini* (c. 715 - c. 1009). Din tgħid li l-Imperatriċi Elena "bniet knisja kbira u wiesgħa li kellha saqaf miksi biċ-ċomb. Fuq in-naħa ta' wara tas-santwarju u fil-lemin tal-knisja kienet inkludiet id-Dar tad-Dixxipli, il-post li fih kienu nħbew minħabba l-biża' mil-Lhud, u fejn Kristu dehrilhom wieqaf meta l-bibien kienu magħluqin. Fuq ix-xellug kienet poġġiet il-kolonna tal-porfidu li magħha Kristu ġie marbut u fflaġellat mil-Lhud. Fuq il-lemin tal-presbiterju hemm il-Fonti u l-post tal-Inżul tal-Ispirtu s-Santu nhar Pentekoste. Fuq ix-xellug tad-*diacónicon* fejn hemm il-qabar tal-Profeta David, l-imqaddsa Elena għamlet il-Preżentazzjoni tal-Anáphora mqaddsa."

L-assoċjazzjoni tal-qabar tar-Re David mal-Għolja ta' Sijon kienet bdiet fis-seklu 5, meta t-tifkira ta' San David kienet iċċelebrata nhar il-25 ta' Diċembru, flimkien ma' San Ġakbu Isoqf ta' Ġerusalemm (Lezzjunarju Armen). Jidher li l-qabar ta' David kien fid-*diacónicon*, li kien jinsab fix-xaqliba tan-nofsinhar tal-knisja.

Il-Knisja ta' *Hagia Sion* kienet għadha wieqfa f'nofs is-seklu 10, imma

f'Mejju 966 il-Musulmani attakkawha u ħarquha. X'aktarx li l-knisja sofriet qerda totali taħt il-Kaliff fanatiku al-Hākim fis-sena 1009, meta nqerdet ukoll il-Knisja tal-Qabar ta' Kristu. Yahyā Ibn Sa'īd, fi żmien il-Kaliff al-Zāhir (1021-1036) jgħid li qabel it-terremot tal-1033-1034, il-ħitan ta' Ġerusalemm reġgħu nbnew u l-uffiċjali kellhom ordni li jeqirdu l-Knisja ta' *Hagia Sion* u knejjes oħrajn biex bil-ġebel tagħhom jibnu l-ħitan tal-belt. Meta bnew il-ħitan l-Għolja ta' Sijon ħallewha barra mill-ħitan, kif għadha sal-lum.

Il-Knisja ta' *Hagia Sion* fi żmien il-Kruċjati

Meta l-Kruċjati waslu Ġerusalemm fis-sena 1099 huma sabu l-Knisja ta' *Hagia Sion* imġarrfa għal kollox. Il-Kruċjati, taħt il-kmand ta' Raymond de St-Gilles, okkupaw iż-żona tal-belt mit-Torri ta' David sal-Għolja ta' Sijon. Fit-8 ta' Lulju 1099 il-Kruċjati għaddew maġenb il-Knisja ta' Santa Marija ta' *Hagia Sion* fil-purċissjoni li għamlu madwar il-belt ta' Ġerusalemm mill-Għolja taż-Żebbuġ.

Wara li l-Kruċjati daħlu Ġerusalemm, id-Duka Goffredu de Bouillon reġa' waqqaf il-monasteru tal-Għolja ta' Sijon. Ma nafux fil-bidunett kif kien il-monasteru, għalkemm kellu privileġġi li kienu ġew konfermati mill-Papiet Urbanu II (1088-1099), Paskal II (1099-1118), Innoċenz II (1130-1143) u Ewġenju III (1145-1153). Ir-Re Baldwin I ukoll estenda l-proprjetà kollha tal-Għolja ta' Sijon u taha lill-monasteru sal-Bieb ta' Sijon. F'Ġunju 1112 jissemma prijur tal-Għolja ta' Sijon ċertu Arnulf. Il-komunità tal-kanoniċi għażlet ir-Regola ta' Santu Wistin. Fl-1166 jissemma l-ewwel Abbati, Gunther. Il-pellegrin Theodoric iddeskriva l-komunità tal-Għolja ta' Sijon fl-1172, li kienet tikkonsisti f'kanoniċi regolari taħt Abbati (*praepositus*). Ġwann ta' Ibelin fl-1180 identifika l-Abbati bħala suffraganju tal-Patrijarka ta' Ġerusalemm.

Għandna deskrizzjoni tal-Knisja ta' *Hagia Sion* minn Saewulf fl-1102-1103. Jikteb: "Il-knisja tal-Ispirtu s-Santu tinsab fuq l-Għolja ta' Sijon barra l-ħitan. Hemmhekk l-Appostli rċevew il-wegħda tal-Missier, jiġifieri tal-Ispirtu s-Santu, id-Difensur, nhar Pentekoste, u hemmhekk sawru l-kredu. F'dik il-knisja hemm kappella fil-post li fih mietet il-Verġni Marija; fuq in-naħa l-oħra tal-knisja hemm kappella fil-post fejn il-Mulej Ġesù Kristu deher lill-Appostli wara l-Qawmien mill-imwiet ... Hemmhekk Hu kiel mad-dixxipli qabel il-Passjoni u ħaslilhom riġlejhom. F'dak il-post għad hemm il-mejda tar-rħam li fuqha kiel; u hemm ir-relikwi ta' San Stiefnu, Nikodemu, Gamaljel u Abibo, li ndifnu hemmhekk mill-patrijarka Ġwann wara li nstabu."

L-Abbati Russu Danjel, fis-snin 1106-1108, jgħid li l-knisja kienet wieqfa u li hemmhekk kien hemm id-dar ta' Ġwann it-Teologu (kif l-Orjentali jsejħu lill-Appostlu Ġwanni): "F'dak il-post hemm knisja kbira ta' Sijon il-Qaddisa, forma kwadra li għandha saqaf tat-travi tal-injam, u li tinsab tefgħa ta' ġebla bogħod mill-ħajt tal-belt. F'din il-knisja fuq is-Sijon hemm kamra wara l-altar, u f'din il-kamra Kristu ħasel riġlejn id-dixxipli, u f'kamra oħra Kristu għamel l-Aħħar Ċena mad-dixxipli. Minn din il-kamra fid-direzzjoni ta' nofsinhar, inti titla' taraġ lejn il-Kamra ta' Fuq: din hi sala sabiħa, wieqfa fuq pilastri u b'saqaf, imżejna bil-mużajċi u paviment sabiħ, u li għandha altar fuq il-lvant. Hawnhekk kienet il-kamra ta' Ġwann it-Teologu, li fiha Kristu kiel mad-dixxipli. Hawnhekk Ġwanni mtedd fuq sider Kristu u staqsa: 'Mulej, min hu dak li se jittradik?' (Ġw 13,25). Fl-istess post l-Ispirtu s-Santu niżel fuq l-appostli nhar Pentekoste. F'din il-knisja, fix-xaqliba tan-nofsinhar, hemm kamra

oħra, isfel, u hi baxxa. Kien f'din il-kamra li Kristu deher lid-dixxipli tiegħu meta l-bibien kienu magħluqa u qagħad f'nofshom u qalilhom: 'Il-paċi magħkom.' Hawnhekk ġiegħel lil Tumas jemmen fit-tmien jum. Hawnhekk tinsab ukoll il-ġebla mqaddsa li anġlu ġab mill-Muntanja tas-Sinaj. Fuq in-naħa l-oħra tal-knisja, fil-punent, hemm kamra oħra baxxa. F'din il-kamra kienet mietet l-Omm Qaddisa ta' Alla. Dawn il-ġrajjiet seħħew kollha fid-dar ta' Ġwann it-Teologu."

Dawn id-deskrizzjonijiet juru li ftit kien sar tibdil minn kif il-Knisja ta' *Hagia Sion* kienet minn dejjem. Isfel kien jiġi mfakkar il-ħasil tar-riġlejn u d-dehra tal-Mulej irxuxtat lill-Appostli, filwaqt li fuq kienu jiġu murija l-postijiet tal-Aħħar Ċena u ta' Pentekoste. Fuq ix-xaqliba tal-majjistral tal-knisja kienet titfakkar id-Dormizzjoni ta' Santa Marija.

Fl-1141 il-Knisja ta' *Hagia Sion* kien sar fiha konċilju msejjaħ mil-legat papali, Pietru, Arċisqof ta' Lyons, li fih ħa sehem il-*Catholicus* Armen, Gregorju III.

Għalkemm ma hemmx dokumenti li juru li, fi żmien ir-Renju Latin, il-Knisja ta' *Hagia Sion* ġiet mibnija mill-ġdid, għandna xhieda ta' Benjamin ta' Tudela, li żar Ġerusalemm fl-1169-1171, li jgħid li l-unika binja fuq is-Sijon kienet knisja Kristjana. Isemmi wkoll it-tradizzjoni li kienet tgħid li hemmhekk kien hemm l-oqbra tar-Re David u s-suċċessuri tiegħu. Jikteb li, qrib is-snin 1154-1156, wieħed mill-ħitan tal-Knisja ta' *Hagia Sion* iġġarraf, u l-patrijarka kkmanda li jissewwa b'ġebel oriġinali mis-Sijon. Xi ħaddiema skoprew id-daħla tal-qabar ta' David, li kien jinsab f'kamra kbira tistrieħ fuq pilastri miksijin bil-fidda u d-deheb, li quddiemhom instabet mejda tad-deheb b'xettru u kuruna. Fuq ix-xellug kien hemm il-qabar ta' Salamun u dawk tar-rejiet l-oħrajn. Il-ħaddiema ma setgħux jersqu lejn din il-kamra, għax forza misterjuża imbuttathom 'il barra. Il-patrijarka tkellem mar-Rabbi Abraham ha-Hasīd al-Constantīnī, li kien jgħix Ġerusalemm, li identifika l-qabar bħala dak tar-Re David. Il-patrijarka għalhekk iddeċieda li jerġa' jagħlaq dak il-post. Din l-istorja nħolqot fuq il-mudell tar-rakkont ta' Josephus Flavius rigward ir-Re Erodi li ipprova jsib il-qabar ta' David, imma forsi tindika li tassew instab xi qabar antik, imma forsi fil-ħajt ta' madwar l-Għolja ta' Sijon aktar milli li fil-knisja nnifisha.

Id-deskrizzjonijiet tal-pellegrini tal-era Kruċjata jirreferu għall-bażilika bil-kolonni u b'saqaf tat-travi tal-injam, li fis-seklu 11 jew x'aktarx fl-ewwel nofs tas-seklu 12 ġiet restawrata mill-Kruċjati u mbagħad mibdula fil-binja Romanika li għadhom jeżistu fdalijiet tagħha. Il-mappa ta' Cambrai (c. 1150) turi bażilika twila b'abside, li kellha torrijiet fuq il-lvant, u torri ieħor fuq il-punent.

Deskrizzjoni ta' madwar is-sena 1160 x'aktarx tiddeskrivi l-bażilika Kruċjata kif kienet reġgħet ġiet mibnija. "Fix-xaqliba tan-nofsinhar tal-Għolja ta' Sijon inbniet knisja sabiħa ad unur ta' Santa Marija, li fiha hi għaddiet lejn is-sema ... Fuq ix-xellug hemm il-kappella tal-*Praetorium*, fejn Kristu ġie ġġudikat. Fuq il-lemin hemm il-Galilija, fejn il-Mulej deher lil Xmun Pietru u lin-nisa. Fuqha, maġenb il-kor, hemm il-post fejn l-Ispirtu s-Santu niżel fuq l-Appostli, u f'dik l-istess knisja hemm il-mejda li fuqha Kristu kiel, meta qal: 'Ħudu u kulu, dan hu ġismi.' Taħt hemm il-post fejn ħasel riġlejn id-dixxipli ... Fl-istess post waqaf Ġesù, meta qal: 'Il-paċi magħkom,' u fejn Tumas seta' jmiss il-ġenb tal-Mulej. Fuq ix-xellug hemm l-altar ta' San Stiefnu, fejn dan ġie midfun."

Johannes von Würzburg iddeskriva l-knisja fl-1165. Hu jagħmilha ċara li, filwaqt li l-post tal-Aħħar Ċena kien jinsab fis-sular ta' fuq, dak tal-ħasil tar-riġlejn

kien fil-kripta, taħtu. Jgħid li l-post li fih Ġesù deher lid-dixxipli mill-Galilija jissejjaħ, appuntu, Galilija. Jgħid li d-dehriet ta' Kristu rxuxtat seħħew fil-kripta tal-knisja kbira, kif ukoll il-post li fih il-Mulej ħasel riġlejn l-Appostli. Dwar l-inżul tal-Ispirtu s-Santu jgħid li l-post kien l-istess wieħed tal-Aħħar Ċena. Isemmi wkoll li fil-knisja kien hemm *ciborium*, li jfakkar il-post li fih mietet il-Verġni Marija. Jiddeskrivi wkoll it-tiżjin tad-diversi postijiet b'mużajċi u kliem kommemorattiv.

Theodoric jiddeskrivi l-Għolja ta' Sijon fl-1172: "L-Għolja ta' Sijon tinsab fin-nofsinhar u fil-parti kbira tagħha hi barra mill-ħitan tal-belt. Fiha knisja li għandha t-titlu ta' Santa Marija u li hi fortifikata b'ħitan, torrijiet u swar, kontra l-infidili; fiha l-kanoniċi regolari jaqdu lil Alla taħt Abbati (*praepositus*). Meta tidħol fiha, issib f'nofs l-abside fuq ix-xellug, il-post meqjum u mżejjen bi rħam u mużajċi, fejn il-Mulej Ġesù Kristu laqa' r-ruħ tal-omm maħbuba tiegħu, Santa Marija, u tellagħha fis-sema. Il-kamra hi kwadra taħt u fuqha hemm *ciborium*. Fin-nofsinhar, permezz ta' 30 tarġa, wieħed jitla' fil-kamra ta' fuq (*cenaculum*), li jinsab f'tarf l-abside li fiha tintwera l-mejda li fuqha l-Mulej innifsu kiel mad-dixxipli tiegħu, u tahom il-misteru tal-ġisem u d-demm qaddis tiegħu. Xi tletin pied minn dak il-post, fl-istess kamra ta' fuq, hemm altar fil-post fejn l-Ispirtu s-Santu niżel fuq l-Appostli. Minn hemm wieħed jinżel it-taraġ u jara l-kappella li hemm taħt il-kamra ta' fuq, fejn hemm il-ħawt fil-ħajt li fih is-Salvatur ħasel riġlejn l-Appostli. Fil-lemin tal-altar hemm il-post fejn Tumas seta' jmiss il-ġenb tal-Mulej wara l-Qawmien mill-imwiet. Minn hemm wieħed jgħaddi minn *vestibulum* madwar is-santwarju tal-knisja; fuq it-tramuntana tiegħu hemm altar li taħtu jinsab il-ġisem

Dehra fuq iċ-Ċenaklu mill-koppla tal-Abbazija tad-Dormizzjoni

tal-imqaddes protomartri Stiefnu, midfun hemmhekk minn Ġwann, Isqof ta' Ġerusalemm, u li wara ttieħed minn Kostantinopli lejn Ruma mill-Imperatur Theodosius, wara li fil-bidunett kien ittieħed minn Ġerusalemm lejn Kostantinopli mir-Reġina Elena."

Qrib l-1180 il-kamra ta' fuq kienet tissejjaħ il-kappella tal-Ispirtu s-Santu. L-oqbra ta' David u Salamun kienu jintwerew fil-knisja, x'aktarx fl-istess post tal-qabar ta' San Stiefnu, għalkemm it-tradizzjoni aktar antika kienet tqegħedhom fid-*diacónicon* fuq in-nofsinhar tal-abside.

L-aħħar deskrizzjoni tal-knisja qabel ma Saladin daħal Ġerusalemm u keċċa lill-Kruċjati jagħthielna l-Grieg Ġwann Phocas fl-1177: "Hemm kastell, li fih hemm l-*Hagia Sion*, omm il-Knejjes kollha; din hi knisja kbira ħafna u għandha saqaf bil-volta. Meta wieħed jidħol mill-bibien sbieħ tagħha, fuq ix-xellug isib id-dar ta' San Ġwann l-Evanġelista, fejn il-Verġni mbierka għexet wara r-Reżurrezzjoni, u fejn għalqet għajnejha. F'dak il-post hemm kamra żgħira mdawra b'kanċell tal-ħadid. Fuq in-naħa tal-lemin tal-knisja, fuq il-lemin tal-altar, hemm il-kamra ta' fuq, li titla' għaliha minn 61 tarġa. Din il-knisja għandha erba' arkati u koppla. Fix-xellug tal-kamra ta' fuq jidher il-post fejn seħħet l-Aħħar Ċena; fl-abside seħħ l-inżul tal-Ispirtu s-Santu fuq l-Appostli. Fil-parti ta' taħt tal-knisja seħħ il-Ħasil tar-Riġlejn. Faċċata hemm kappella fil-post li fih Kristu daħal quddiem l-Appostli, għalkemm il-bibien kienu magħluqin. Hawnhekk, wara li ġie mħaġġar, il-protomartri Stiefnu ġie midfun, sakemm Gamaljel ħadu post ieħor."

Il-Knisja ta' *Hagia Sion* wara l-waqgħa ta' Ġerusalemm

Wara li Saladin rebaħ il-belt ta' Ġerusalemm fl-1187, insibu deskrizzjoni tal-Knisja ta' *Hagia Sion* fil-kronaka ta' Ernoul, li jgħid li bejn il-knisja u l-ħajt tal-belt kien hemm ċimiteru li fih kien hemm il-Knisja ta' San Salvatur (fejn illum hemm iċ-ċimiteru tal-Armeni). Wara l-waqgħa ta' Ġerusalemm, is-sultan Malik al-'Ādil waqqaf fuq is-Sijon ir-residenza tiegħu, imma fl-1192 nafu li l-pellegrini setgħu jżuru l-Knisja, li kienet abbandunata, u hemmhekk iqimu l-post tad-Dormizzjoni tal-Verġni Marija u ċ-Ċenaklu.

Meta Saladin reġa' bena s-swar ta' Ġerusalemm fl-1192, dawwar l-Għolja ta' Sijon bil-ħitan. Dawn jissemmew fl-1211-1212 meta żar Ġerusalemm Wilbrand von Oldenburg, li jgħid li fil-monasteru kienu jgħixu s-Sirjani Ortodossi li kienu jħallsu t-taxxi lis-Saraċini. Jitkellem mis-Sijon bħala l-post li fih niżel l-Ispirtu s-Santu u li fih mietet il-Verġni Marija.

Il-Knisja u monasteru ta' *Hagia Sion* jidhru li baqgħu weqfin wara li Saladin rebaħ Ġerusalemm, imma nafu li fl-1219-1220, waqt il-Ħames Kruċjata ta' Damietta, fl-Eġittu, is-sultan ta' Damasku, Sharaf ad-Dīn al-Mu'azzam 'Īsā, li kien jiġi ħu s-sultan tal-Eġittu al-Mālik al-Kāmil, ħatt is-swar ta' Ġerusalemm, biex jekk il-Kristjani jerġgħu jirbħuha jsibuha mingħajr fortifikazzjonijiet. X'aktarx dan kien il-mument li fih inqerdet il-Knisja Kruċjata ta' *Hagia Sion*. Il-parti li kienet tagħlaq iċ-Ċenaklu, iżda, ma ġietx meqruda, forsi minħabba li kienet marbuta mal-qabar ta' David. Żgur li fl-1244 il-Kwariżmjani għamlu ħerba sħiħa mill-knisja, hekk li s-Sirjani Ortodossi kellhom jabbandunawha.

Għalkemm iċ-Ċenaklu ma baqax iżjed f'idejn Kristjani, għandna x-xhieda ta' pellegrini li żaruh, fosthom Burcardo tal-Għolja ta' Sijon (c. 1283) u Ricoldo di Montecroce (1288-1291), li jikteb li iċċelebra l-Quddiesa bil-moħbi bil-biża' li jaqbduh is-Saraċini u joqtluh. Hu jikteb: "Fil-belt qaddisa ta' Ġerusalemm sibt li l-Knisja mqaddsa

fuq l-Għolja ta' Sijon is-Saraċini kienu bidluha fi stalla... Il-post jinsab abbandunat u mingħajr nies, ħlief għas-Saraċini li ħallew wieqfa l-kamra ta' fuq fil-post fejn l-Appostli rċevew l-Ispirtu s-Santu, u fejn l-istess Saraċini lejl u nhar ikantaw l-innijiet tal-qarrieq Muħammad, jiġifieri il-Qur'an."

L-istorja tal-Għolja ta' Sijon bil-wasla tal-Franġiskani (1333 - 1551)

Fil-bidu tas-seklu 14, ir-rovini tal-Għolja ta' Sijon, inkluża l-binja taċ-Ċenaklu, reġgħu għaddew bil-mod il-mod f'idejn Kristjani, bl-akkwist tal-proprjetà mill-Franġiskani, permezz ta' fra Roger Guérin, bl-għajnuna ta' Donna Margherita di Sicilia tal-Ospizju tal-Pellegrini f'Ġerusalemm (1333) u tar-Re Roberto d'Anjou ta' Sqallija u r-Reġina Sancia di Maiorca, li akkwistaw bi fjorini tad-deheb din il-proprjetà mis-sultan Melek al-Nasir Muħammad tal-Kajr u bnew kunvent lill-Franġiskani fl-1335.

Il-pellegrin Franġiskan Antonio de' Riboldi da Cremona, li ġie l-Art Imqaddsa wara l-1327 minn Famagusta, Ċipru, jagħtina deskrizzjoni dettaljata tal-Knisja ta' *Hagia Sion* f'dawn is-snin, immedjatament qabel il-wasla definittiva tal-Franġiskani. Isemmi l-qabar ta' David, il-kamra tal-inżul tal-Ispirtu s-Santu fuq l-Appostli, il-post fejn Ġesù ħasel riġlejn l-Appostli, il-post fejn Hu deher lill-Appostli wara li qam mill-imwiet, u speċjalment iċ-Ċenaklu. Dwar dan tal-aħħar jikteb: "Billi ridna nerġgħu lura fil-knisja tal-Patrijiet Minuri, sibna bieb żgħir iħares lejn il-lbiċ. Quddiem il-bieb hemm tliet tarġiet kbar. Il-knisja ġewwa hi twila 24 pied u wiesgħa 16-il pied, u fin-nofs hemm imdendla purtiera sewda, li tifirdek mill-kor, fejn joqogħdu l-Patrijiet, u ġewwanett fil-knisja hemm altar. Lejn ix-xellug tal-altar, fuq il-ħajt tat-tramuntana, hemm żewġ altari; u fuq il-lemin tal-altar maġġur, fil-ħajt tan-nofsinhar, hemm arkata 7 piedi wiesgħa u f'riġlejha żewġ tarġiet u fuqha lampier kbir li dejjem mixgħul. Hemmhekk Kristu għamel l-Aħħar Ċena mal-Appostli nhar Ħamis ix-Xirka, u hemmhekk Hu waqqaf is-Sagrament Imqaddes."

Il-bini tal-kunventin Franġiskan fuq l-Għolja ta' Sijon (li għadu jidher il-kjostru tiegħu) tkompla fis-seklu 14. Fl-1351, Cola di Rienzo, li kien ġie maqful il-ħabs mill-Imperatur Karlu IV fi Praga, talab lid-direttur spiritwali tiegħu, Michele di Monte S. Angelo, biex jibgħat fondi lill-Franġiskani f'Ġerusalemm, biex ikomplu l-binja tal-knisja tal-Għolja Sijon li kienet bdiet ir-Reġina Sancia. Fl-1352, maġenb iċ-Ċenaklu, twaqqaf ospizju u sptar għall-pellegrini foqra, minn armla minn Firenze, Sophia de Arcangelis (cfr. N. KLIMAS, *Monte Sion francescano: l'ospizio dei pellegrini e il santuario del Cenacolo fra il XV e il XVI secolo*, in *Frate Francesco* 79 (2013) 373-424).

L-istil arkitettoniku tas-Sala ta' Fuq jew Ċenaklu, kif irranġata mill-Franġiskani fis-seklu 14 juri stil gotiku tipiku b'influssi minn Ċipru, minn fejn x'aktarx oriġina l-istil tiegħu. Fil-fatt l-arkitettura Ċiprijota ta' żmien ir-rejiet Lusignan fil-gżira turi xebh kbir maċ-Ċenaklu, kif wieħed jista' jara fil-Khan ta' Nicosia.

Fl-1365, meta Pietru I ta' Ċipru attakka Lixandra, il-patrijiet ġew meħudin fil-ħabs f'Damasku, fejn mietu. Fl-1370 ġie l-permess biex komunità ġdida ta' patrijiet tirritorna fuq l-Għolja ta' Sijon. Fi tmiem is-seklu 14, pellegrin Russu kkonferma li l-knisja prinċipali kellha biss volta waħda fuq l-altar li kienet għadha wieqfa.

Fl-1429, il-Lhud irnexxielhom ikeċċu lill-Franġiskani mill-qabar ta' David, imma l-awtoritajiet Musulmani ma tawhx lil-Lhud imma biddluh f'moskea. Fl-1430 reġa' ngħata lill-Franġiskani, hekk

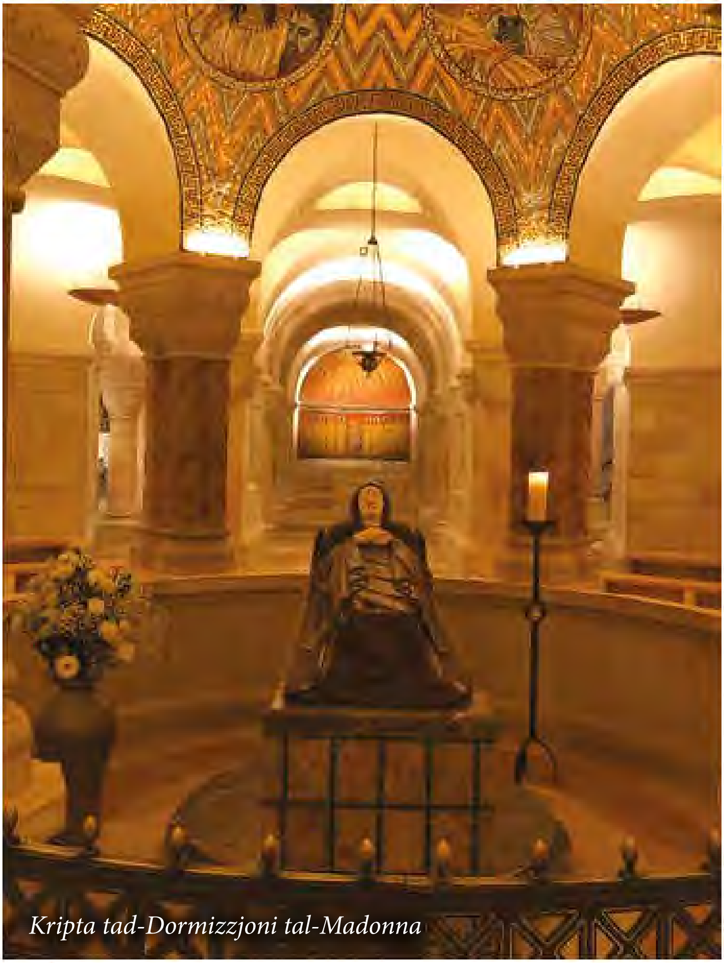
Kripta tad-Dormizzjoni tal-Madonna

li fl-1431 Mariano da Siena jikteb li daħal fih, imma jgħid li l-kappella tal-Ispirtu s-Santu, li tinsab fuqu, kienet imġarrfa.

Mill-1436 il-Franġiskani kienu jirċievu għotjiet minn Philippe le Bon, duka ta' Bourgogne, biex iħallsu d-djun li kellhom u jkunu jistgħu jibqgħu jgħixu fuq l-Għolja ta' Sijon. Matul is-saltna ta' al-Ashraf Sayf al-Dīn Barsbay (1422-1438) tkompliet il-ħidma biex terġa' tinbena l-kappella tal-Ispirtu s-Santu, maġenb iċ-Ċenaklu. Għalkemm il-patrijiet akkwistaw *firmani* favur il-proprjetà tagħhom, f'Lulju 1452, taħt is-Sultan al-Zāhir Sayf al-Dīn Jaqmaq, il-Musulmani reġgħu qerdu l-kappella tal-Ispirtu s-Santu u ħatfu l-qabar ta' David li hemm taħtha. Il-kappella tal-Ispirtu s-Santu reġgħet inbniet fl-1462, imma mill-ġdid ġiet meqruda mill-Musulmani fl-1468, wara l-mewt tas-Sultan al-Zāhir Sayf al-Dīn Khūshqadam. Anselmo di Adorno, li żar Ġerusalemm wara din il-qerda, jgħidilna li l-kappella tal-Ispirtu s-Santu kienet 13-il tarġa aktar għolja mis-sala taċ-Ċenaklu, u li l-insara ma setgħux iżuruha.

Id-Dumnikan Svizzeru Felix Faber għex fil-kunvent tal-Għolja ta' Sijon fl-1480-1483. Hu jiddeskrivi l-fdalijiet tal-Knisja tal-*Hagia Sion*: "Dħalna fil-kor antik tal-knisja ta' Sijon, li hi meqruda għal kollox, ħlief il-parti tal-lvant, fejn għad hemm ħajt wieqaf u volta mkissra mdendla fuqu ... Għadha wieqfa l-parti ta' ġewwa tal-kor, bit-tieqa fil-lvant, u volta nofsha mkissra li thedded li tiġġarraf. Fil-knisja hemm it-taraġ li mill-post fejn l-Ispirtu s-Santu niżel iwasslek fuq dik il-volta mkissra. Tlajtu u sibt fuq il-volta mkissra paviment ta' rħam illustrat ta' ħafna lwien. Għalhekk nimmaġina li qabel kien hemm knisja oħra fuq din il-knisja u kor. Hekk il-knisja ta' Sijon x'aktarx kellha tliet sulari - il-kripta taħt l-art, il-knisja, u kamra oħra mżejna fuq il-knisja. Fil-kor antik għadu wieqaf l-altar maġġur, imma hu mfarrak."

Fl-1488-1489, bil-permess tal-Emir Daqmaq al-Nā'ib, il-patrijiet bnew kappella ġdida tal-Verġni Marija barra ċ-Ċenaklu u talbu biex jerġgħu jingħataw il-qabar ta' David. Imma fl-1490 l-awtoritajiet Musulmani iddeċidew kontrihom u ordnawlhom iħottu l-bini tal-kappella.

Mal-miġja tat-Torok Ottomani fil-Palestina (1517) beda żmien diffiċli għall-Franġiskani. Fit-18

ta' Marzu 1523, is-Sultan Sulaymān II ordna lill-gvernatur ta' Damasku biex ikeċċi lill-Franġiskani mill-Għolja ta' Sijon. Bl-indħil tar-Repubblika ta' Venezja dan l-ordni ġie revokat, imma l-gvernatur kien diġà keċċa lill-patrijiet. Fuq il-ħajt tal-lvant taċ-Ċenaklu tqiegħdet iskrizzjoni li tfakkar li anke s-sala ta' fuq issa saret moskea bl-ordni ta' Sheikh al-Shamsī Muħammad al-'Ajjamī fis-sena 930 tal-Eġira (8 ta' Jannar 1524). Fis-26 ta' Marzu 1525 il-patrijiet tħallew iżommu xi kmamar tal-kunvent u kamra taħt iċ-Ċenaklu bħala kappella, imma tilfu ċ-Ċenaklu.

Fl-1536-1541 il-ħitan ta' Ġerusalemm inbnew kif narawhom illum, imma l-Għolja ta' Sijon, għal darba oħra, tħalliet barra mill-ħitan tal-belt. Fit-2 ta' Ġunju 1551 ħareġ *firman* li ordna li l-Franġiskani kellhom jitkeċċew mill-kunvent ta' Sijon. B'hekk iċ-Ċenaklu, il-kappella tal-Ispirtu s-Santu u l-qabar ta' David spiċċaw kollha f'idejn it-Torok u l-Għarab Musulmani. Billi l-Musulmani ħadu f'idejhom ukoll il-kunvent, il-kjostru u l-fdalijiet tal-Knisja antika ta' *Hagia Sion*, il-patrijiet kellhom isibu kenn ftit bogħod, f'binja li kienet tissejjaħ it-Torri tal-Forn. Il-pellegrini kienu jitħallew iżuru ċ-Ċenaklu bil-lejl, wara li jħallsu lill-għassiesa Musulmani.

Il-patrijiet ippruvaw isewwu l-binja tal-forn fejn kienu jgħixu fl-1555, imma dan ma tħallewx jagħmluh. Hekk fl-1558-1559 kellhom jitilqu mill-Għolja ta' Sijon. Għall-ewwel għexu għal xi żmien fil-kumpless tal-monasteru tal-Armeni, maġenb il-knisja tal-Arkanġli Mqaddsa, sakemm fl-1559, fi żmien il-Kustodju Bonifacio di Ragusa (Dubrovnik) għaddew fil-monasteru ta' al-Amud, li kien ta' sorijiet rħieb Ġorġjani, fix-xaqliba tal-majjistral ta' Ġerusalemm, fejn illum hemm il-kunvent ta' San Salvatur.

Iċ-Ċenaklu taħt ħakma Musulmana u wara t-twaqqif tal-iStat ta' Israel

Fil-bidu tas-seklu 17 Bernardino Amico għamel pjanta taċ-Ċenaklu. Qabel l-1639 ġie mibni *maqam* b'koppla fil-post fejn qabel kien hemm il-kappella tal-Ispirtu s-Santu. Mill-1831 il-Franġiskani tħallew jiċċelebraw fiċ-Ċenaklu, imma biss nhar Ħamis ix-Xirka u f'Pentekoste, u ma setgħux jiċċelebraw il-Quddiesa imma biss jagħmlu *peregrinatio*. Wara li t-Torok Ottomani tilfu l-Palestina fl-1917 kien hemm it-tama li l-Kattoliċi setgħu jerġgħu jirriklamaw lura ċ-Ċenaklu bl-għajnuna tal-Italja, li kienet meqjusa s-suċċessur tar-renju ta' Napli u Sqallija, li taħtu fi żmien Roberto d'Anjou nxtara ċ-Ċenaklu u ngħata lill-Franġiskani. Imma taħt il-Mandat Ingliż iċ-Ċenaklu tħalla f'idejn il-kontroll tal-Musulmani. Meta ġie ddikjarat l-iStat ta' Israel fl-1948, l-Għolja ta' Sijon bdiet tagħmel parti mit-territorju Israeljan, għax kienet barra mill-ħitan tal-belt ta' Ġerusalemm li kienet f'idejn il-Ġordanja. Il-binja taċ-Ċenaklu spiċċat għalhekk taħt il-kontroll tal-Ministeru Israeljan għar-Reliġjonijiet. Minn dak iż-żmien twaqqfet *yeshiva* (skola rabbinika) fejn qabel kien hemm il-kunvent tal-Franġiskani. Sadanittant, fl-1936, il-Franġiskani tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa, irnexxielhom jibnu kunvent u kappella qrib iċ-Ċenaklu, fil-post fejn kellhom qabel it-Torri tal-Forn, li semmewh *San Francesco ad Cœnaculum*, u hekk reġgħu lura fuq l-Għolja ta' Sijon, imma mingħajr possibilità li jiċċelebraw fiċ-Ċenaklu.

Il-bini tal-Abbazija Benedittina tad-Dormizzjoni tal-Verġni Marija

Fl-1898, l-Imperatur (Kaiser) tal-Ġermanja, Wilhelm II, waqt żjara li għamel fil-Palestina, akkwista mingħand is-Sultan 'Abd al-Hamīd II ġnien fil-majjistral taċ-Ċenaklu, li kien magħruf bl-isem ta' *al-Niyaha*, jew "in-newwieħa (tal-mejtin)", fejn kien hemm il-post tradizzjonali tad-Dormizzjoni tal-

Dehra tal-Abbazija tad-Dormizzjoni fuq l-Għolja Sijon

Verġni Marija. Saru skavi mill-arkitett Heinrich Renard biex ikun hemm provi li dak kien verament il-post qaddis, imma l-konklużjonijiet tiegħu mhumiex dejjem aċċettati mija fil-mija mill-istudjużi. Hu ippropona li l-Knisja Biżantina ta' *Hagia Sion* kienet testendi xi 57 metri mil-lvant għall-punent, u 40 metri mit-tramuntana għan-nofsinhar, u li ċ-Ċenaklu allura kien jinsab fix-xaqliba tal-lvant tal-ħajt tan-nofsinhar tal-knisja. Il-knisja ġdida li l-Kaiser Wilhelm ried jibni għall-Kattoliċi Ġermaniżi fil-Palestina (kien bena r-Redeemer Church ħdejn il-Qabar ta' Kristu għall-Protestanti Ġermaniżi), kellha tkopri n-naħa tal-majjistral tal-Knisja Biżantina ta' *Hagia Sion* kif hu kien jidhirlu li kienet, fejn kien hemm il-post tad-Dormizzjoni tal-Madonna.

L-ewwel ġebla tal-Knisja tad-Dormizzjoni, iddisinjata minn Renard fuq il-mudell ta' Aix-la-Chapelle (Aachen), u mibnija taħt id-direzzjoni ta' Theodore Sandel u ibnu Benjamin, tqiegħdet fis-7 ta' Ottubru 1900. Ġiet ikkonsagrata fl-10 ta' April 1910 mill-Patrijarka Latin ta' Ġerusalemm Filippo Camassei. Fil-21 ta' Marzu 1906 din il-knisja ingħatat lill-Benedittini tal-Kongregazzjoni ta' Bueron, u fl-1926 ġiet mogħtija t-titlu ta' Abbazija tad-Dormizzjoni.

L-arkeologu Dumnikan tal-École Biblique Francaise ta' Ġerusalemm, P. Louis-Hugues Vincent OP, ipprova jerġa' jeżamina l-iskavi ta' Renard. Hu rnexxielu jagħtina stampa aktar ċara taċ-Ċenaklu fl-1898, u fl-1920 finalment ħareġ il-konklużjonijiet tiegħu. Il-Knejjes Biżantina u Kruċjata ta' *Hagia Sion* kellhom essenzjalment l-istess pjanta, u kienu knisja rettangolari ta' 56 metri b'37 metri, li kellha abside fil-lvant. Meta saru skavi minn Dr. E. Eisenberg fl-1983, inkixfu xi partijiet tal-faċċata tal-punent tal-knisja Kruċjata, u magħhom żewġ daħliet laterali tax-xaqliba tal-majjistral tal-bażilika, li jindikaw li l-Knisja Kruċjata kienet xi 11-il metru itwal minn dik Bizantina.